

Bir Osmanlı Ulema Ailesi: Arabzâde Örneği
Arzu Gülüoşören 58

Bursa Medreselerinde İslahî Çalışması
Betül Aydın 77

*Bir Osmanlı Ulema Ailesi: Arabzâde Örneği**

Arzu Güldöşüren

Giriş

Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkışından yıkılışına kadar devam eden süreçte ulema; müderrislik, kadılık, imamlık, hatiplik, müezzinlik vazifelerini uhdesinde bulundurarak devlet hizmetini yürüttüğü gibi aynı zamanda siyasi, sosyal, askerî, iktisadî ve kültürel hadiselerde de etkili olarak devletin gidişatına yön veren elitin en önde gelenleri arasında yer almıştır. "Devlet içerisinde bu kadar etkin bir yere sahip olan Osmanlı uleması kimdir?" sorusunu sorduğumuzda tek tek fertlerle ve ulema aileleriyle karşılaşmaktayız. Ulema aileleri özellikle 18. yüzyılda ilmiye sınıfı içinde bir çeşit kadroya sahip olmuş ve ilmiye tarihinin en yüksek makamlarında görev almıştır. Bu çalışmada Arabzâde ailesinden hareketle bunun sebepleri ortaya konmaya çalışılacak, modernleşme dönemiyle birlikte ulemanın eğitim aldığı okullarda ve istihdam edildikleri alanlarda görülen farklılaşmaya değinilip diğer yandan da bir ulema ailesinin belli başlı hususiyetleri üzerinde durulacaktır. Bu noktada Arabzâde ailesi, on kuşaktan beri ilmiye sınıfının içinde yer alarak ulemayı tanımamız için yeterli malzemeyi içinde barındırması sebebiyle bu çalışma için bir örnek teşkil etmektedir.

Çalışmada araştırma eserleri ve makaleler yanında biyografi kaynaklarından, vakanüvis tarihlerinden,

* Bu çalışma, 10-11 Mart 2007 tarihinde düzenlenen Bilim ve Sanat Vakfı XVIII. Öğrenci Sempozyumu'nda tebliğ olarak sunulmuştur.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden istifade edilmiştir.

A. Arabzâde Ailesinin Bir Ulema Ailesi Olarak Ortaya Çıkışı ve Büyümesi

Arabzâde ailesinin kaynaklarda ulaşılabilen ilk mensubu Arap Abdurrahman Efendi'dir. Mahmud Paşa Camii'nin şeyhliğinde bulunan Abdurrahman Efendi'nin¹ iki mahdumu vardır. Bunlar Abdülvehhab ve Ali Efendilerdir.² Abdülvehhab Efendi Mirahûr Camii'nin şeyhliğinde bulunmuş, ardından Sultan Selim, Sultan Mehmed, Bayezid ve 1082\1672'de de Sultan Süleyman Camii'nde vazife almış, burada verdiği vaazlar ile hadis ve tefsirde şöhret bulmuş, 1099\1687 Muharremi'nde II. Süleyman'ın muallimliğine getirilmiştir.³ Abdülvehhab Efendi 1101\1690 senesinde Medine'ye mücaveretle memur olmuş, hac vazifesini ifa ettikten sonra burada vefat etmiştir.⁴ Abdülvehhab Efendi'nin tespit edilebilen tek evladı Mehmed Efendi'dir.⁵ Mehmed Efendi Sultan Bayezid Camii'nin imamlığının ardından Padişah imamlığında da bulunmuştur. Ailenin bu kolundan gelenler bundan sonra ilmiye tarihi içinde daha çok imam ve vaiz olarak vazife almış, büyük çoğunluğu Sultanahmed Camii'nde görev yapmıştır. Ayrıca kadılık yapanlar, huzur dersi mukarrirliğinde bulunanlar olduğu gibi tasavvuf yoluna girerek Nakşibendi şeyhi olanlar da vardır.⁶ Abdülvehhab Efendi ve mahdumları ilmiye teşkilatı içinde vazife almış olsalar da Arabzâde ailesinin ilmiye sınıfı içerisinde neşvünema bulmasını sağlayan asıl kol Ali Efendi'nin oğlunun soyundan gelmiştir.

Ali Efendi babası ve kardeşi gibi imamlık yapmış ve Şehzade Camii'nde görev almıştır.⁷ Ailenin soyu

bundan sonra Ali Efendi'nin mahdumu Abdullah Efendi'nin oğlu, Abdurrahman Bahir Efendi üzerinden yürümüştür.⁸ Nitekim Abdurrahman Bahir Efendi Arabzâdelerin ceddi olarak tanımlanmıştır.⁹ İstanbul'da doğan ve eğitimini de İstanbul medreselerinde alan Abdurrahman Bahir Efendi 1 Rebiülevvel 1122\30 Nisan 1710'da 22 yaşındayken III. Ahmed'in ikinci imamlığına getirilmiş, mülazemete de nail olmuştur. 1129 Zilkadesi'nde\Ekim-Kasım 1717'de şehzade hocalığına tayin edildiği gibi aynı zamanda imam-ı evvelîğe de getirilmiştir.¹⁰ 21 sene kadar padişah imamlığı görevini yürüten Abdurrahman Bahir Efendi,¹¹ 7 Şaban 1150\30 Kasım 1737'de Mestcizâde Abdullah Efendi'nin yerine Anadolu kadıaskerliğine tayin edilmiş, 27 Cemaziyelahir 1158\27 Temmuz 1745'de Rumeli kadıaskerliğine getirilmiş, 7 Receb 1159\26 Temmuz 1746'da da vefat etmiştir.¹²

Abdurrahman Bahir Efendi'nin Şeyhülislâmlıktan sonra en yüksek makam olan, Rumeli kadıaskerliğinde bulunmasının da etkisiyle oğulları Sadık Mehmed, Ahmed Ataullah ve Ali Rıza Efendiler ilmiye tariki içinde önemli görevlere getirilmişlerdir. Büyük mahdum Mehmed Sadık Efendi müderrisliklerden ve kadılıklardan sonra babası gibi Rumeli kadıaskerliğine kadar yükselmiş, 1200\1786'da vefat etmiştir.¹³ Ali Rıza Efendi Yenişehir kadılığında bulunduktan sonra 1184\1770'de vefat etmiştir.¹⁴ Abdurrahman Efendi'nin ilmiye sınıfının en üst makamına çıkan oğlu Ahmed Ataullah Efendi olmuştur. Müderrislik ve kadılık görevlerinin ardından Anadolu ve Rumeli kadıaskerliğinde bulunan Ataullah Efendi¹⁵ 14 Şaban 1199\22 Haziran 1785'de İvaz Paşazâde İbrahim Beyefendi'nin yerine Şeyhülislâm olmuş,¹⁶ altmış üç gün bu makamda bulunduktan sonra 67 yaşında iken 1199\1785 Şevval'inin 16. pazar gecesi vefat etmiştir.¹⁷ Abdur-

rahman Bahir Efendi, kızını ulemadan Yahya Tevfik Efendi ile evlendirmiştir.¹⁸ Tevfik Efendi ise 1790'da Şeyhülislâm olmuştur.¹⁹

Abdurrahman Bahir Efendi'nin torunlarına gelince; Sadık Mehmed Efendi'nin oğlu Ahmed Zeki Efendi ilmiye tarikine girerek müderrislik yapmış, 1218 Şevvalinde\Ocak 1804'te vefat etmiş ve babasının yanına defnedilmiştir.²⁰

Şeyhülislâm Ahmed Ataullah Efendi'nin küçük oğlu Abdullah Efendi, Ahmed Zeki Efendi'nin kaderini paylaşmış; 1199\1785'de müderris olmuş ve daha sonra vefat etmiştir.²¹ Ataullah Efendi'nin ikinci oğlu Mehmed Arif Efendi ise babası gibi ilmiye tarihinin en üst makamına çıkmış ve 28 Temmuz 1808'de Şerifzâde Mehmed Ataullah Efendi'nin yerine Şeyhülislâm olmuştur. Ancak bu görevi yalnız yirmi beş gün sürmüştür. 17 Şevval 1241\24 Mayıs 1826'da ise vefat etmiştir.²² Mahdumları ulemadan olan Ataullah Efendi damadını da ilmiyeden seçmiş, kızını Mudanyalı Şeyhzâde Mehmed Şemseddin Efendi²³ ile evlendirmiştir. Mehmed Şemseddin Efendi aynı zamanda Ataullah Efendi'nin yakın münasebette bulunduğu Hüdayı tekkesi şeyhi Ruşen Efendi'nin de oğludur.²⁴

Ailenin yetiştirdiği ikinci Şeyhülislâm olan Mehmed Arif Efendi'nin mahdumları Mehmed Hamdullah ve Mehmed Sadullah Efendiler de ilmiye mesleğini seçmiş, ulemaya mensup olma geleneği sürdürmüşlerdir. Sadullah Efendi ilmiye silkinde müderris ve kadı olarak görev almış, daha sonra Anadolu kadıaskerliği ve iki kez de Rumeli kadıaskerliği yapmış, 6 Ramazan 1259\30 Eylül 1843'te vefat etmiştir.²⁵ II. Mahmud halini ve tavrını beğendiği Sadullah Efendi'ye mükaleme meclislerinde de vazife vermiştir.²⁶ Sultanlar, yabancı diplomatlarla savaş-sulh, sınır tespiti, ittifak anlaşmalarla

rı gibi önemli resmi görüşmelerin yürütüldüğü²⁷ mükaleme meclislerine genellikle itimad ettikleri ulemayı tayin ediyorlardı. Hamdullah Efendi de tıpkı ağabeyi gibi kadılıklarda ve kadıaskerliklerde bulunmuş, ondan farklı olarak Rumeli kadıaskerliğine üç kez getirilmiştir. 1269 Zilhicce\Eylül 1853'te ise vefat etmiştir.²⁸ Mehmed Arif Efendi kızı Hatice Hanım'ı ulemadan Kara Halilzâdelere mensup Ahmed Necib Efendi ile evlendirmiştir.²⁹ Bu evlilik neticesinde Arabzâde ve Kara Halilzâde aileleri arasında bir akrabalık kurulmuştur.³⁰

Aile bundan sonra Sadullah Efendi, Hamdullah Efendi ve damad Necib Efendi'nin mahdumları üzerinden devam etmiştir. Sadullah Efendi'nin iki mahdumundan biri olan Mehmed Esad Efendi müderris olarak ilmiye tarihinin içinde yer almış, 19 Muharrem 1318\19 Mayıs 1900'de ölmüştür.³¹ Diğer oğul Mehmed Zeki Efendi müderrisliklerden ve kadılıklardan sonra Anadolu kadıaskerliğinde ve ardından da iki kez Rumeli kadıaskerliğinde bulunmuş, 17 Zilhicce 1282\3 Mayıs 1866'da vefat etmiştir.³²

Hamdullah Efendi'nin mahdumu Mehmed Ataullah Efendi müderrisliklerin ve mevleviyet kadılıklarının ardından Anadolu kadıaskerliğinde bulunmuş, 3 Cemaziyelahir 1295\4 Haziran 1878'de vefat etmiştir.³³ Ataullah Efendi Divan-ı Zaptiye müftülüğü ile³⁴ Divan-ı Zaptiye azalığında da bulunmuştur.³⁵ Hamdullah Efendi'nin diğer oğul Mehmed Amir Efendi müderrislik ve kadılık görevlerinden sonra Rumeli kadıaskerliğine kadar yükselmiş, 1288\1871'de vefat etmiştir.³⁶ Mehmed Aşir Efendi'ye gelince o, müderris olarak ilmiye mesleğine hizmet etmiştir.³⁷ Hamdullah Efendi'nin damadı Halil Hamid Paşazâde ailesine mensup Mehmed Ataullah Efendi'dir. Ataullah Efendi ilmiye sınıfından olup kadıaskerlik makamına kadar yükselmiştir.³⁸

Ailenin damadı Necib Efendi'nin mahdumu Arabzâde Mehmed Erib Efendi ilmiye tarikinde müderris ve kadı olarak görev almış, Anadolu kadıaskeri de olmuş ve 22 Zilhicce 1296\7 Aralık 1879'da vefat etmiştir.³⁹

Bundan sonra aile Sadullah Efendi'nin mahdumu Mehmed Zeki Efendi ile Hamdullah Efendi'nin oğul Mehmed Ataullah Efendi üzerinden devam etmiştir. Mehmed Zeki Efendi'nin mahdumu Mehmed Behcet Efendi Mekke pâyesini almaya muvafak olmuş, 1273\1856'da vefat etmiştir.⁴⁰ Diğer oğul Mehmed Arif Efendi ise Medine kadılığına kadar yükselmiş, 1305 Şaban\Nisan 1888'de ölmüştür.⁴¹ Sadullah Efendi'nin babalarının kim olduğunu tespit edemediğimiz iki torunu daha vardır. Bunlar Mehmed Rıza Efendi⁴² ve Mehmed Arif Efendi'dir. Rıza Efendi müderrisliklerde ve mevleviyet kadılıklarında bulunmuş, 17 Kanunisâni 1311\29 Ocak 1896'da vefat etmiştir.⁴³ Mehmed Arif Efendi de aynı şekilde müderrislik ve kadılık yaptıktan sonra 1270\1853'te vefat etmiştir.⁴⁴

Mehmed Ataullah Efendi'nin oğulları Mehmed Nurullah Neşet Bey, Mehmed Hamdullah Hikmet Bey ve Abdurrahman Safvet Bey'dir. Nurullah Neşet Bey müderrislik ruûsunu aldıktan sonra Rumeli ve Anadolu Sadareti tezkirecilliğinde görev almış, ardından Mekteb-i Nüvvab'a girerek burada tahsil görmüştür. İlmiye silkinde müderrislik, naiblik, kadılık yaptığı gibi⁴⁵ şer'i mahkemeler dışında modernleşme hareketlerinin etkisiyle kurulan yeni mahkemelerde de vazife almış, ayrıca Meclis-i eytamda da görev yapmıştır.⁴⁶ Mehmed Hamdullah Hikmet Bey'in tahsil hayatına gelince, Halep'teki Fransız Mektebi'nde iki buçuk sene Fransızca ve İtalyanca olarak hendese, hesap ve coğrafya tahsil etmiş, ayrıca buradaki lisan mektebine 1,5 sene devam etmiştir. Hikmet Bey ulemanın geleneksel mesleği olan mü-

derrislik vazifesini yerine getirmiş, bunun yanında bürokrasiye girerek Sadaret Mektubi kalemine çıkarılmış ve müdür muavinliğine kadar yükselmiştir. Sadaret tahrirat dairesi mümeyyizliğinde de bulunan Hikmet Bey'in ilmiye rütbesi mülkiyeye çevrilmiştir.⁴⁷ Abdurrahman Safvet Bey ise Sıbyan Mektebi'nde mebadî-i ulûmu okumuş, Sadaret Mektubi kalemine mülazemet ederek bürokrasiye girmiştir. Mekke-i mükerrerme emareti ile Hicaz, Yemen ve Kastamonu vilayetleri kapı kethüdâlığında da bulunmuştur. Onun da ilmiye rütbesi mülkiyeye tahvil edilmiştir.⁴⁸

Ailenin tespit edilebilen son fertleri Mehmed Nurullah Neşet Bey'in mahdumları Mehmed Behcet ve Mehmed Ataullah Cevdet beylerdir. Mehmed Behcet Bey, Sıbyan Mektebi'nden sonra Tekfurdağı ve ardından Mirgün Rüşdiyesi'nde tahsil görmüş, 16 yaşında Mahkeme-i İstinaf cinayet kalemünde işe başlamış, Bursa müderrisliği de yapmıştır. Rütbe-i ilmiyesi mülkiyeye tahvil edilmiştir.⁴⁹ Mehmed Ataullah Cevdet Bey'e gelince, Mirgün İbtidai Mektebi'nde mebadî-i ulûmu ve yine Mirgün Rüşdiyesi'nde müretteb olan dersleri okuyarak şehadetnâme almış, ardından Mekteb-i Sultaniye girerek buradan da şehadetnâme almıştır. Sonra sırasıyla Hariciye Nezareti'nde tahrirat-ı hariciye kalemünde, Orman ve Maâdin ve Ziraat Nezareti'nde maâdin heyet-i fenniyesi kalemünde ve hukuk müşavirliği baş kitabetine görev almış, rütbe-i ilmiyesi mülkiyeye çevrilmiştir. Cevdet Bey Fransızca da yazabilmektedir.⁵⁰

B. Arabzâde Ailesinin İlmiye Tariki İçerisinde İlerlemesine Etki Eden Amiller

Arabzâde ailesine mensup ulema 1600'den 1900'lere kadar 300 senelik bir süreçte ilmiye tari-

ki içerisinde görev alarak 2 Şeyhülislâm, 7 Rumeli kadiaskeri, 6 büyük şehir kadısı ve 6 müderris yetiştirmiştir. Aile üyelerinden müderris olarak görev alanlardan 4'ü medrese derecelerinde ilerlerken vefat etmiş, 2 tanesi ise ilmiyeden bürokrasiye intikal etmiştir. Aynı şekilde kadılık vazifesinde bulunanlardan 5'i mevleviyet kaduluklarındayken ölmüş, 1 kişi ise mülkiyeye geçmiştir. İlmiye silkinde yükselirken vefat edenleri ve ilmiye tarikinden ayrılanları bir tarafa bırakırsak, ailede ömrü yeten herkes Şeyhülislâmlıktan sonraki en yüksek makam olan Rumeli kadiaskerliğine kadar çıkmıştır. Bu durum Arabzâde ailesinin ilmiye sınıfı içinde önemli bir kadroya sahip olduğunu göstermektedir. Bu olay sadece Arabzâdelere için geçerli değildi. İshakzâde, Dürrizâde, Damadzâde, Feyzullahzâde, Mekkizâde, Mirzâzâde, Paşmâkcızâde, Pirizâde, Salihzâde ve Vassafzâde aileleri 1703'ten 1839'a kadar ilmiye tarikinde etkindiler. Anadolu kadiaskeri, Rumeli kadiaskeri veya her ikisini birden olanlar bu ailelerin erkek hattından gelen torunlardı.⁵¹

Arabzâde ailesinin ilmiye tariki içinde bu kadar önemli mevkilere yükselmesinde etkili olan bazı âmiller vardı. Bunların başında aile üyelerinin İstanbul doğumu olması geliyordu. Abdurrahman Bahir Efendi'den itibaren aile fertleri İstanbul'da doğmuştu. Bu ulemanın önemli görevlere gelmesinde müessir olan bir durumdu. Merkezde doğanlar terfi ve tayinler için açılan yolları burada doğmayanlara göre daha kolay buluyorlardı. Nitekim bu durum 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başı için de geçerliydi. Bu dönemde ulemanın önemli bir kısmı İstanbul'da doğmuştu. Buna o kadar önem atfediliyordu ki merkezde doğmamak bir "talihsizlik" olarak görülüyordu.⁵²

İstanbul'da doğmak kadar İstanbul medreselerinde eğitim almak da yukarıdaki mevkilere yükselmek için önemliydi. Arabzâdeler de tahsillerini İstanbul medreselerinde yapmıştı. 20. yüzyılın başında 500 ulemadan 262'si (%52.4) İstanbul medreselerinden birinde eğitim almıştı.⁵³ Bu merkezde eğitim alanların ilmiye sınıfı içinde daha kolay yükselme imkânına sahip olduğunu göstermektedir.

İlmiye mesleğinde ilerlemeyi sağlayan üçüncü etken, bir ulema ailesinde doğmak ve tarihte ilerlemek için desteğine ihtiyaç duyulan bir hamiyet sahibiydi. İleride müderris ya da kadı olacak biri genellikle ilk eğitimini babasından alıyordu. Dolayısıyla mesleğe atılacak ilk adım eğitimli bir hanede doğmakla başlıyordu. İlmî ve hukukî kariyerde ilerlemek için desteği gereken hamiyet kapıyı aralayan da yine ailevi ve meslekî bağlantılar sebebiyle ev halkıydı. Öğretim bir ölçüde kalıtsal ve ilerleme de hamiler aracılığıyla olduğundan ulema adayları hem öğretim basamağındaki ilk çıraklığını hem de Osmanlı hanedanıyla ilk bağlantılarını babası aracılığıyla kuruyordu.⁵⁴ Nitekim Arabzâde örneğinde Abdurrahman Bahir Efendi'nin ulemadan olması ve Padişah III. Ahmed'in imamlığında bulunması oğullarının ilmiye tariki içinde ilerlemesi için gerekli desteği ve himayeyi sağlamada etkili olmuştur. Babası ulemadan olan bir kişinin ilmiyeye mensup olması ulema grupları arasında yaygın bir özelliktir.⁵⁵ Arabzâde ailesi içinde de bunun örnekleri bol bol görülmektedir. Dikkat çekici bir örnek olarak Şeyhülislâm Ataullah Efendi'nin oğlu Mehmed Arif Efendi'nin, babasından bir nesil sonra Şeyhülislâmlik makamına çıkmasını ve reberiliz. Bunda babasından gördüğü desteğin payı vardır. Biyografisinde "tiz vakitte kat'ı merâtib-i âliye ve tayy-ı merâhil-i hâliye ederek rütbe-i mevleviyete nail ve Mahrec ve Bilâd-ı erbaa'yı geçtik-

ten sonra Kaza-i Mekke-i Mükerrerme'yle şerefyâb olarak"⁵⁶ ifadesi geçmektedir. Buna yakın bir olay Mehmed Arif Efendi'nin mahdumları Sadullah ve Hamdullah efendilerin ilmiye sınıfı içinde ilerlemelerinde görülmüştür. II. Mahmud daha önce Şeyhülislâmlik makamına çıkan Arif Efendi'yi ikinci defa bu göreve getirmek istemiş, Arif Efendi yaşlılığından dolayı kabul edemeyeceğini söyleyip, özür dilemiş ve mahdumlarının bir üst dereceye tayinini padişahı talep etmiştir. Bunun üzerine büyük oğlu Sadullah Efendi'ye İstanbul kadılığı, Hamdullah Efendi'ye de İstanbul payesi ihsan buyurulmuştur.⁵⁷

Benzer bir durum Ebussuud Efendi'nin ilmiye tarihinde ilerleyişinde de görülür. O da öğretim basamağındaki ilk çıraklığını ve Osmanlı hanedanıyla ilk bağlantılarını babası aracılığıyla edinmiştir. Şeyhülislâmlik makamına çıktıktan sonra ise bu gücü kendi eline almış, hamiliğini ailesi ve himayesindekiler için kullanmıştır.⁵⁸ Bu durumun başka bir örneği ulema ailesi olan Mirzazâdeler için de cereyan etmiştir. Müderris olmak isteyen Mirzazâde Ahmed Neyli Efendi bu isteğini ağabeyi Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi'nin kayınpederi olan ve 1695'de ikinci defa Şeyhülislâmlik makamına getirilen Erzurumlu Seyyid Feyzullah Efendi'ye bir kasideyle sunmuş, ondan gördüğü himmet ile müderrisliğe başlamıştır. Daha sonraki dönemde Şeyhülislâm Paşmakcızâde es-Seyyid Ali Efendi'den ve Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'den de himaye görmüştür.⁵⁹

Sadullah ve Hamdullah efendilerin mahdumları ve torunları da ilmiye tariki içinde yer almışlardır. Bunda bir ulema ailesi içinde doğup büyümeleri kadar babalarının hamiliğinin de rolü vardır. Bu durum ayrıca aile üyelerinin ilmiye mesleğini seç-

medeki kararlılıklarının da bir göstergesidir. Bu kararlılık neticesinde Arabzâde ailesi üyeleri atalarının geldiği makamlara kendileri de gelmişlerdir. Ulemanın bu şekilde babasının veya dedesinin yerine tayin edilmesi karşılaşılan bir durumdur. 19. yüzyıl sonu görev alan 500 ulemanın 193'ü (%38.6) babasının veya alim olan başka bir atasının yerine tayin edilmişti.⁶⁰

Arabzâde ailesinin ilmiye sınıfı içinde bu kadar etkin olmasında önemli ailelerle evlilik ilişkisi kurmasının da tesiri vardır. Arabzâdelerin atası olarak tanımlanan Abdurrahman Bahir Efendi kızını ilmiyeden Yahya Tevfik Efendi ile evlendirmiştir ki daha sonra Tevfik Efendi Şeyhülislâmlık makamına çıkmıştır. Bahir Efendi'nin mahdumu Ataullah Efendi kızını şeyh ailesine mensup ilmiyeden Mehmed Şemseddin Efendi'ye vermiştir. Mehmed Arif Efendi ise damad olarak ulemadan Kara Halilzâdelere mensup Ahmed Necib Efendi'yi seçmiştir. Hamdullah Efendi de kızını yine ulemadan Mehmed Ataullah Efendi'ye vermiştir. Ataullah Efendi ünlü bir aile olan Halil Hamid Paşazâdelere mensuptur. Bu evliliklerin tesadüf olmadığı muhakkak olmakla beraber Arabzâdelerin ilmiye sınıfı içindeki yerini sağlamlaştırmış olduğu da bir gerçektir.

Bir ulema ailesi Mirzazâdelere mensup Mehmed Efendi de kızını Mantıkçı Mesud Efendi ile evlendirmiştir. Bu evliliğin mahsulü olan İsmail Efendi de ilmiye sınıfına girmiştir.⁶¹ Yine Mirzazâdelerden Neylizâde Mehmed Hamid Efendi damad olarak ulemadan Hamamizâde Mehmed Reşid Efendi'yi seçmiştir.⁶² Şeyhülislâm Minkarizâde Yahya Efendi kızını ilmiyeden Çankırılı Mustafa Rasih Efendi ile evlendirmiş. Bu evlilik sonucu dünyaya gelen Damadzâde Ebülhayr Ahmed Efendi Şeyhülislâmlık makamına kadar çıkmıştır. Minkarizâdenin kızı ve

damadından gelen soyu daha sonra Damadzâdeler olarak devam etmiştir.⁶³ Bu olayların bir benzeri olarak Dürrizâde ailesi ile Paşmakcızâde ailesi arasında evlilik münasebeti ile bir ilişki kurulmuş, bunun neticesinde 18. yüzyılda her iki aile, 19. yüzyılda ise özellikle Dürrizâdeler Osmanlı ilmiye teşkilatının en yüksek mevkilerinde bulunmuşlardır.⁶⁴

Anadolu, Rumeli ve Türk eyaletlerinden birinde özellikle de İstanbul'da doğmak, âlim bir babaya sahip olmak, tanınan bir medresede eğitim almak⁶⁵ ulema aileleri ile evlilik ilişkileri kurmak terfi ve tayinleri kazanmaya yardım ediyordu. Ancak ulemanın ilerleyişini sadece bu etkenlere bağlamak onların sahip olduğu ilmi kudreti, kabiliyetlerini ve çalışkanlıklarını görmemek olur. Bir kimsenin herhangi bir makama gelmesinin ancak hamilik aracılığıyla olduğunu hatta aynı şeyin mütevacı bir görev olan kâtiplik için bile geçerliliğini koruduğunu savunan görüşler var olduğu gibi,⁶⁶ Osmanlı Devleti'nde en itibarlı hukukî ve akademik makamlarının daha 15. yüzyıl sonunda genellikle rakip olan birkaç ilim hanedanının tekeline girdiği gibi düşünceler de mevcuttur.⁶⁷ Ulemanın ilmiye tariki içerisinde ilerlemesine yardım eden etkenlerin varlığını kabul etmekle birlikte, bu konunun tamamını kapsayan bir çalışma yapmadan ilmiyeyi sadece bu ilişkiler içinde yürüten bir ağ gibi görmek doğru değildir.

C. Arabzâde Ailesine Mensup Ulemanın Eğitim Aldığı Kurumlarda ve İstihdam Alanlarında Farklılaşma

Mehmed Ataullah Efendi'nin mahdumlarıyla birlikte aile üyelerinin eğitim aldığı okullarda bir farklılaşma başlamıştır. Artık sadece medrese tahsiliyle yetinmiyorlar, yeni açılan mekteplerde de eğitim

görüyorlardı. Bu durumun sebebi III. Selimle başlayan II. Mahmud'la devam eden reformların ulemanın ve medreselilerin etki ve yetkilerini kısıtlamaya başlamasıydı. 19. yüzyılın ilk yarısına kadar medrese; hakim ve hukukçu, öğretmen ve profesör imam ve müftü, tabip, matematikçi kısmen yüksek dereceli devlet memuru ve bürokrat yetiştirmede önemli bir kurum olarak ehemmiyetini sürdürdü. Fakat devlet tarafından kurulan, madden ve manen desteklenen batılı tarzdaki okulların itibarının yükselmesi medreseleri olumsuz yönde etkiledi. Bu dönemde devlet memuru olmak çok büyük bir ayrıcalıktı ama memur olmanın yolu artık medreseden geçmiyordu. Bunun için devletin kurduğu okullarda okumak gerekiyordu.⁶⁸ Bütün bunların etkisiyle Ataullah Efendi'nin oğulları bir taraftan aile geleneğini sürdürüp, medrese eğitimi alıp, ilmiye silki içinde yer alırken diğer taraftan da yeni açılan mekteplerde de okumaya başladılar.

Arabzâde ailesi üyelerinin sadece tahsil aldığı okullar değişmekle kalmadı. Bunun yanında atandıkları görevler de farklılaşmaya başladı. Kadılık ve müderrislik yanında bürokraside ve yeni açılan mahkemelerde de vazife aldılar. Aslında 1860'lara kadar ticaretle ilgili meselelere bakan mahkemeleri bir tarafa bırakırsak yargı sisteminde büyük değişme olmadığı gibi kadıların nüfuzunda da önemli daralma yoktu. Sonraki dönemde kadılar tedrici olarak yargı alanındaki tekellerini kaybettiler ve nüfuzları daraldı.⁶⁹ Öte yandan ulema 18. ve 19. yüzyılda mekteplerde önemli fonksiyonları yerine getiriyordu. Tanzimat döneminde uzmanlaşmış elemanın yetişmesiyle bu alanlardan çekilmeye başlasalar da modern teknik ve askeri eğitim dışında diğer eğitim kurumlarında daha geç ve yavaş nüfuz daralmasına uğradılar.⁷⁰ Yargı ve eğitim alanlarındaki bu nüfuz daralmasının etkisiyle Arabzâdeler, ilmiye silkinde müderris ve

kadı olarak görev alsalar da bürokrasiye de geçmeye başladılar. 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başı ulemanın 26'sı (5.2) kariyerlerinin bir noktasında sivil bürokrasiye hizmet etmiştir.⁷¹ Bu ulemanın hizmet alanlarının değişmeye başladığının bir göstergesidir.

Arabzâde ailesi mensupları modernleşme öncesi dönemde klasik eğitim kurumu olan medreselerde okuyor ve bu eğitimin neticesi olarak müderrislik ve kadılık yapıyorlardı. Osmanlı Devleti geleneksel müesseselerinde bir değişime gidip yeni mektepler açılınca ve yeni müesseseler kurulunca artık onlar da bu okullarda eğitim görmeye ve yeni kurumlarda vazife almaya başladılar. Fakat bunu yaparken geleneksel medrese eğitimini alarak müderrislik ve kadılık da yaptılar. Böylece devletin geneline yayılan iki başlıklardan onlar da nasiplerini alarak hem medreseli hem de mektepli oldular.

D. Bir Ulema Ailesi Olarak Arabzâdelerin Belli Başlı Hususiyetleri

1. Meşayihle Münasebetleri

Osmanlı Devleti'nde ulema ve meşayih arasında zaman zaman anlaşmazlıklar yaşansa da aslında aralarında sıkı bir ilişki vardır. Nitekim ilmiye mensuplarından tarikate intisab edenler olduğu gibi tarikat mensubu olup da sonradan ilmiyeye geçenler de vardır. Ulema ailelerinin şecereleri incelenecek olursa tarikat şeyhlerinin sülalelerinden gelen pek çok kimsenin ilmiyeye girdiği görülür.⁷² Bu arada Şeyhülislâm Behâî Mehmed Efendi gibi meşayihe yalnızca hürmet etmekle kalmayıp bir anlaşmazlık vukuunda onların lehine karar veren ilmiye mensupları da vardır.⁷³

Ulema ve meşayih arasındaki yakın münasebet Arabzâde ailesi ile Celveti tarikati arasında da ya-

şanmıştır. Bu ilişkinin bir tezahürü olarak Şeyhülislâm Arabzâde Ahmed Ataullah Efendi sürgüne gönderilen Hüdayi şeyhi Mudanyalı Ruşen Efendi'yi İstanbul'a getirtmiştir.⁷⁴ Ruşen Efendi 1188\1774 senesinde Hüdayi Âsitanesi'ne şeyh olmuş, on sene kadar meşihatte bulduktan sonra⁷⁵ 1198\1783'te şeyhliği hatt-ı hümayûn ile kaldırılmış ve memleketi Mudanya'ya sürgün edilmiştir. Bir süre sonra meşihati iade edilmiş, 1209\1795'te vefat edene kadar da şeyhliğini sürdürmüştür.⁷⁶ Ruşen Efendi'nin sürgün edilmesine sebep olan olaya gelince, Sultan Selim imamının ölümü üzerine uhdesinde mukataa bulunduğundan dolayı hanesi mühürlenmiştir. Bu zat aynı zamanda Mudanyalızâde'nin tekkesine intisab etmiş, tekkede bir hücre sahibi olmuş ve bazı eşyasını tekkeye koymuş olduğundan hücrenin de mühürlenmesi istenmiştir. Şeyh Ruşen Efendi'ye durum bildirilince o buna yanaşmamış, imamın ashab-ı mukataadan olduğu ve malının zabt edilmesi lazım geldiği tekrar edilince yine kabul etmemiş, eşyalara el konulmaması için Nakibüleşraf'a ısrar edince de sürgün edilmiştir.⁷⁷ Mudanyalı Ruşen Efendi'nin Ataullah Efendi'yle eskiden beri devam eden bir münasebeti bulunduğu ve şeyhin oğlu Mehmed Said Efendi Şeyhülislâm'ın mektupçusu olduğundan Şeyhülislâm Ahmed Ataullah Efendi, Ruşen Efendi'nin sürgünden azad edilmesini ve şeyhliğinin iadesini telhis ile istemiştir. Neticede Hüdayi tekkesi şeyhliğine getirilen Dülgerzâde, tekkeyi Ruşen Efendi'ye bırakmak zorunda kalmıştır.⁷⁸ Daha önce de bahsi geçtiği üzere Ruşen Efendi oğlunu Ataullah Efendi'nin kızıyla evlendirmiştir.⁷⁹

Arabzâde ailesi ile Celveti tarikatı arasındaki münasebetin diğer boyutu Ataullah Efendi'nin torunu Hamdullah Efendi'nin mahdumu Mehmed Amir Bey'in Celveti tarikatine intisab etmesi⁸⁰ ve Hüdayi

tekkesine defnedilmiş olmasıdır.⁸¹ Nitekim 18. yüzyılda 237 ulemadan 12 tanesi tarikate intisab etmiş, Amir Efendi örneğinde olduğu gibi 13 ulemanın cenazesi ise tarikat ehlinin mezarlığına gömülmüştür.⁸² Bu durum Arabzâde ailesinden başka kimse-lerin de -en azından Ataullah Efendi'nin- Celveti tarikatına intisab etmiş olabileceğine işaret etmektedir. Arabzâde ailesinden Mehmed Amir Efendi Celveti tarikatine mensup olsa da son dönemde ilmiye mensubu şeyhlerin çoğu Nakşidir.⁸³ Arabzâde ailesi ile şeyh ailesi arasındaki bu ilişkiler Osmanlı'da ulema ve meşayih münasebetlerinin sıkı bir şekilde yürüdüğüne örnek teşkil etmektedir.

2. Vakıfları⁸⁴

Osmanlı Devleti'nde kuruluştan itibaren başta Pağışah olmak üzere devletin ileri gelenleri tarafından hayır amaçlı olarak vakıflar kurulmuş, devletin siyasi ve malî kudretinin inkişafına paralel olarak da bunların sayıları artmıştır.⁸⁵ İnsanların faydalanması amacıyla vakıf kuranlar arasında ulema da yer almıştır. Arabzâde ailesinden Şeyhülislâm Ahmed Ataullah Efendi, babası kadıasker Abdurrahman Efendi'nin mazhar olduğu nimetlere ve feyizlere şükretmek, Allah'ın rızasını kazanmak ve günahlarının affedilmesini sağlamak gayesiyle bir vakıf kurmuştur. Ataullah Efendi babası Abdurrahman Efendi'nin 1133 senesi Cemaziyelahirisi'nde\Mart-Nisan 1721'de İstanbul Kumkapı'da Yazıcı Ahmed Çelebi Mahallesi'nde Behram Çavuş Camii'ne çıkan sokağın başında inşa ettirdiği çeşme için⁸⁶ bir de vakfiye tanzim etmiştir.

Vakfın vâkıfı Ahmed Ataullah Efendi vakfettiği malları saydıktan sonra mütevellilik vazifesini hayatta olduğu müddetçe kendisinin yerine getireceğini belirtmiş, vefat ettikten sonra bu görevi çocuklarına ve onların çocuklarına bırakmış, evladından kimse-

nin kalmaması durumuna ise bu vazifeyi azatlı kölelerinin yerine getirmesini istemiştir. Azatlı kölelerin de soyunun kesilmesi durumunda ise hâkimin görüşüyle emin bir kimseye tefvizi istenmiştir. Mütevellilik vazifesini yerine getirenlerde ihanet yahut "adem-i rüşd ve takatın" ortaya çıkması halinde var olan evlatlarının rüşd ve istikametinde daha ziyade müteveli kaymakamı tayin buyrulmasını ve vakıf görevlerinin müteveli olanların arz ve inhasıyla tevcih olunmasını istemiştir.

Ataullah Efendi, vakfın katipliği vazifesini hayatta olduğu müddetçe oğlu Mehmed Arif Efendi'nin yerine getirmesini şart koşmuş, Arif Efendi'den sonra bu görevi onun evlatlarına bırakmıştır. Evlatları arasında da müteveli bulunanın haricinde en büyüğünün bu vazifeyi yapmasını istemiştir. Ayrıca hıyanet olmadıkça bu görevin başkasına verilmesi de talep edilmiştir..

Ataullah Efendi, cibayet vazifesine kimin getirileceğini belirlemeyi hakime bırakmış, hakiminin görüşü doğrultusunda bu hizmeti yapmaya kadir birisinin göreve getirilmesini uygun görmüştür. Vakfa nezaret görevini ise Şeyhülislâm Efendi'nin gönüllü olarak yürütmesini ve vakfın Şeyhülislâmın himayesine ve korumasına dahil olmasını da istemiştir. Vakfın muhasebesinin her sene başında evladının vasıtasıyla müfettişler tarafından yapılmasını uygun görmüştür.

Ataullah Efendi vakıf gelirlerinin nerelere harcanacağını da sıralamıştır. Peşin olarak alınan kiranın hayır tarafına sarf edileceğini söylemiş, veresiye kiradan babası Kadıasker Arabzâde Abdurrahman Efendi'nin bina ve ihya buyurduğu çeşmenin su yollarının bakımıyla ilgilenen görevliye günlük 5 akçe ve senelik 4 zıra' çufanın her Ramazan bayramında verilmesini, tevliyet vazifesi için günlük 10

akçe, katiplik vazifesi için 5 akçe, cabilik vazifesi için 4 akçenin verilmesini, çeşmenin su yolları tamir olunduktan sonra ortaya çıkan fazlanın senede 720 akçesinin muhasebe giderleri için çıkarılmasını, kalanının yarısının akara tebdil diğer yarısının ilk nesilden olan evladının erkek ve kızlarına eşit olarak taksim olunmasını istemiştir. Şartları değiştirmenin elinde olduğunu ve vakıf üzerinde istediği gibi mutasarrıf olacağını da kaydetmiştir. Zikredilen şartlara riayetin güçleşmesi halinde vakıf gelirlerinin mutlaka Müslüman fakirlere sarf olunması gerektiğini de belirtmiştir.

Arabzâde vakfiyesi 3 Receb 1187 tarihli ferman, evkaf müfettişi İbrahim Efendi'nin ilamı ve vâkıfın arzuhali ile Küçük Evkaf muhasebesine kaydolunmuştur.

Arabzâde ailesi Tophane'de Defterdar yokuşunda bir mektep inşa ettirmiştir ki onun vakfiyesine ulaşamadık.⁸⁷ Osmanlı uleması arasında Şeyhülislâm Ataullah Efendi gibi vakıf kuranlar olmuştur. Şeyhülislâm Dürriyâde Mustafa Efendi, Şeyhülislâm Yahya Efendi buna örnek olarak gösterilebilir. 18. yüzyılda 122 Şeyhülislâm ve Rumeli kadıaskerinin en az 22'si vakıf kurmuştur.⁸⁸

3. Gelir Kaynakları

Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretim hizmetini yerine getiren müderrislere devlet tarafından belli bir maaş tahsis ediliyordu. Müderrislerin ücretleri günlük olarak hesaplanan miktara göre belirleniyor,⁸⁹ kaç akçe verilmesi tespit edilmişse, ondan aşağısı verilmiyordu. Aksine medresenin pâyesi yükseltilerek müderrisin yevmiyesi artırılabilirdi. Bu durumda müderrisin ücreti müsaitse vakfın gelirinden, değilse başka vakıfların zevâidinden ve devlet hazinesinden karşılanıyordu.⁹⁰ Arabzâde ai-

lesi üyelerinden müderris olarak vazife alanların maaşları incelendiğinde aynı medrese derecesine yapılan tayinlerde yevmiyelerin farklı olduğunu görürüz. Şöyle ki, Arif Efendi İbtida-i Altmışlı müderrisliğine Molla Kırımı Medresesi'nde 30 akçe ile ⁹¹ Mehmed Ataullah Efendi Vani Efendi Medresesi'nde 20 akçe ile ⁹² Mehmed Erib Efendi Saniye-i Nişancı Paşa-yı Cedid Medresesi'nde 40 akçe ile ⁹³ getirilmiştir. Ücretlerindeki farklılık müderrislerin yevmiyelerinin belirlenmesinde medresenin isminin önemli olmasından kaynaklanıyordu. Bu durumda bir üst medrese derecesinde bulunan müderris altındaki müderrise göre daha az ücret alabiliyordu.

Kadırlara gelince, kadınların devlet tarafından tespit edilmiş belirli bir maaşları olmayıp gelirleri mahkemelerde gördükleri davalar ile kadılıkla ilgili diğer işlemler neticesinde elde ettikleri kazançlarından ibaretti. Bu ücret paranın rayici ve zamanın şartları göz önüne alınarak belirleniyordu. ⁹⁴ Kadıaskerler devlet hazinesinden maaş aldıkları gibi ⁹⁵ askerî sınıfa mensup olmaları sebebiyle bu zümrenin miras taksiminden de pay alıyorlardı. Ayrıca kadı ve müderris tayinlerinden belli bir miktar harçları vardı. ⁹⁶ Arabzâde ailesinden kadılık ve kadıaskerlikte bulunanların gelir kaynaklarını incelediğimizde karşımıza birtakım rakamlar çıkmaktadır. Bunlar İzmir kadılığı için 7500 ⁹⁷ Sofya 6000 ⁹⁸ Galata 3270 ⁹⁹ Havass-ı refia (Eyüb) 4507 ¹⁰⁰ Trabzon 4000 kuruşdur. ¹⁰¹ Kadıaskerliklere gelince Rumeli için 4166,5 ¹⁰² Anadolu 6250 ve Anadolu kadıaskerliğinin yanına kaydedilen Üsküdar için 5220 kuruşdur. ¹⁰³ Bunlar kadınların ve kadıaskerlerin arpalıklarını olabileceği gibi onların maaşları ya da miras taksiminden aldıkları hisseleri de olabilir. Bu paralar hangi isim altında verilirse verilsin ulemanın geçimini temin eden başlıca gelir kaynaklarındandırlar.

Bu ücretler sadece Arabzâde ailesine mahsus değildi. 19. yüzyılın ilk yarısında vazife alan Osmanlı ulemasının gelirleri de bunlardan ibaretti. ¹⁰⁴

İlmiye sınıfına mensup ulemanın gelir kaynaklarından biri de arpalıklardı. Arpalıklar, devlet memurlarına görevde buldukları sürece maaşlarına ilaveten, görevlerinin bitmesiyle birlikte ise bir nevi emekli maaşı olarak tahsis edilen gelirlerdi. Arpalığın miktarı Osmanlıda zamana göre değişiklik göstermiştir. ¹⁰⁵ Arpalık olarak bir kazâ veya sancağın yıllık gelirinin bir kısmı tahsis edilebileceği gibi hazineden belli bir gündelik de verilebilirdi. Arabzâde ailesine mensup ulemanın mevleviyet kadınlıkları ile kadıaskerliklerden mazul olanlarına bir üst kadılık derecesine çıkana kadar geçimlerini sağlamaları için arpalık olarak kazalar tevcih edilmiştir. ¹⁰⁶ Geliri arpalık olarak verilen kazalar bir tane olduğu gibi birden fazla da olabiliyordu. ¹⁰⁷ Arpalıklar taltif amaçlı olarak da veriliyordu. Abdurrahman Bahir Efendi'ye III. Ahmed'in ikinci imamlığına getirilince önce Yenişehir-i Bursa, birinci imamlığına tayin edilmesiyle de Afyonkarahisar ve Selvi arpalıkları taltif amaçlı tevcih olunmuştur. ¹⁰⁸

4. İtibarî Görev Almaları ve Payeli Tayinleri

Müderris sayısının fazlaşmasıyla beraber medreseler yapılacak tayinler için yetersiz kalmaya başladı. Bu durumun bir sonucu olarak itibarî görev almalar devreye girdi. Örneğin, müderrisin tayininin Sahn Medresesi'ne yapılması gerekirken burada yer bulunmamasından dolayı sahn dışındaki medrese sahn itibar edilerek müderrise veriliyordu. Bu uygulama 16. yüzyıl sonlarından itibaren gittikçe artan bir şekilde medrese derecelendirmesi içindeki bütün tabakalara yayıldı. Başlangıçta müderrislerin şahıslarıyla ilgili olan bu durum 18. yüzyıl sonlarına doğru şahısları da aşarak kalıcı bir mahi-

yet kazandı.¹⁰⁹ Arabzâde ailesi mensuplarının müderrisliklere yapılan tayinlerini incelediğimizde on iki kez itibarı olarak görev aldıklarını görüyoruz.¹¹⁰ İtibarı olarak vazife alan müderrisler yanında, medrese derecelerini atlayarak yukarıdaki medrese derecelerine tayin edilenler de vardır. Tafra adı verilen bu uygulamaya Arabzâde örneğinde beş kez rastlanmıştır.¹¹¹

Müderrislerin tayinleriyle ilgili diğer bir konu, 16. yüzyıl sonlarına doğru hariç ve üstündeki medrese derecelerinin müderrislere tevcihinde başta Padişah olmak üzere Şeyhülislâm ve kadıaskerlerin etkisinin görülmeye başlamasıdır.¹¹² Bu durumun yansıması olarak Arabzâde ailesi içinde padişahın iradesiyle müderris tayin edilenler olmuştur. Altı kez rastlanan bu olay çoğu kez medrese derecelerinin atlanması sırasında vuku bulmuştur.¹¹³ Bir kişi ise irade ile hem kadılık payesi almış hem de kadı olmuştur.¹¹⁴

Medreselerde karşılaşılan itibarı görev almaların bir benzeri kadılıklarda da görülmektedir. Kadılıkların sayısının sınırlı, kadı olmak isteyenlerin ise adedinin fazla olmasından dolayı talipler ya buldukları mevkide bir üst kadılığın payesini alıyorlar ya da müderrisken hiç kadı olmadan kadılık payesini elde ediyorlardı. 17. yüzyıl başlarından itibaren tek tük görülen payeli kadı tayinleri yüzyılın ortalarına doğru hızlanmış, 18. yüzyılda ise yaygın bir uygulama haline gelmiştir.¹¹⁵ Aile üyelerinin Haremeyn, İstanbul kadılığı ve Anadolu kadıaskerliğine getirilişlerinde özellikle pâye uygulamasına rastlamaktayız. Ulema önce kadılığın payesini alıyor, sonra mazul oluyor ve sırası gelince de bilfiil kadılıkta bulunuyordu.¹¹⁶

Kadılıklara yapılan tayinlerde rastlanan diğer bir durum ulemanın aynı göreve birden fazla getiril-

mesidir. Özellikle Rumeli kadıaskerliğine dört veya beş defa tayin edilenler olmuştur. Arabzâde ailesi içinde bunun örnekleri sıkça görülmekle birlikte en göze çarpanı Hamdullah Efendi'nin 3 defa Rumeli kadıaskerliğine tayinidir.¹¹⁷

Kadıaskerler, İstanbul kadısı ve mevaliden olan diğer büyük kadılar görevlerini layıkıyla yapıp bitirmeleri halinde görev süreleri birkaç ay uzatılabiliyordu.¹¹⁸ Arabzâde ailesinden de bu şekilde görev süresi uzatılanlar vardı. Bunun en güzel örneği Rum isyanı sırasındaki iyi idaresinden dolayı Sadullah Efendi'nin İstanbul kadılığının iki ay uzatılmasıdır.¹¹⁹

5. Rütbe ve Nişanları

Osmanlı Devleti'nde hizmette bulunanlara mükafat olarak muhtelif derecelerde nişanlar veriliyordu.¹²⁰ Arabzâde ailesinden Mehmed Ataullah Efendi'ye 1. rütbeden Mecidi nişanı,¹²¹ Hamdullah Hikmet Bey'e mütemâyiz, sâniye, ulâ sınıf-ı sâni rütbeleri ile 3. rütbeden ve 4. rütbeden Mecidi nişanı ve Yunan muharebe madalyası,¹²² Abdurrahman Safvet Bey'e sâniye, mütemâyiz, ulâ sınıf-ı sâni rütbeleri ile 3. rütbeden ve 4. rütbeden Mecidi nişanı, 4. rütbeden Osmanî nişanı,¹²³ Nurullah Neşet Bey'e 1. rütbeden, 2. rütbeden ve 3. rütbeden Mecidi nişanı yine 3. rütbeden Osmanî nişanı,¹²⁴ Ataullah Cevdet Bey'e sâniye ve rabia rütbeleri¹²⁵ Mehmed Behcet Bey'e rabia rütbesi¹²⁶ verilmiştir.

Mehmed Arif Efendi'nin torunu Mehmed Ataullah Efendi'ye İmam Hüseyin'in (r.a.) hırkasını padişaha hediye etmesinden dolayı atıyye verilmiştir.¹²⁷

6. İlgilendikleri Sanat Dalları

Osmanlı uleması sadece müderrislik, kadılık gibi hizmetleri yerine getirmekle kalmamış, aynı za-

manda o günün kültür çevrelerinde önemli yeri olan entelektüel faaliyetlerle de uğraşmıştır. Bunların en önemlilerinden biri şiiirdir. Arabzâde ailesinden Abdurrahman Bahir Efendi Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç dilde şiiir yazmıştır. Ancak şiiirlerini topladığı bir divana bugüne kadar rastlanamamıştır. Arapça tarihler de kaleme alan Abdurrahman Efendi aynı zamanda dönemin ünlü mûsikişinaslarından. Özellikle kendi şiiirlerine yaptığı besteler ve hânendeliğiyle tanınmış, birçok saz eseri ve sözlü eser bestelemiştir.¹²⁸ Klasik Türk Müziğinin saz ve söz eseri bestecisi olan Bahir Efendi'nin elde bulunan eserleri Ağır Hafif Şehnaz, Ağır Sakıyl Bestenigâr, Çifte Düyek Dikleş Hâverân, Sipihr makamlarında peşrevler, hicaz makamından Karabatak peşrevi ve dört saz semaisidir.¹²⁹ Arabzâde ailesinin şiiirle ilgilenen bir diğfer ferdi Sadullah Efendi'dir. Onun Fatin tezkiresinde gazeli kayıtlıdır.¹³⁰ Abdurrahman Bahir Efendi'nin kardeşi Mustafa Erib Efendi'nin oğlu Arab Alizâde Samih Efendi de ailenin şiiir sahasında şöhret bulmuş üye-lerindedir.¹³¹

Şiiirle iştigal etme ilmiye mensupları arasında sık görülen bir durumdur. Mirzâzâdelere mensup Ahmed Neyli Efendi'nin şiiirlerini topladığı bir Divan'ı vardır.¹³² Ayrıca Pirizâdelerden Şeyhülislâm Osman Sahib Efendi¹³³ ile Şeyhülislâm Mehmed Sahib Efendi¹³⁴ ve Şerifzâdelerden Şeyhülislâm Ahmed Ataullah Efendi¹³⁵ de şiiirler kaleme almıştır.

Ulemanın entelektüel faaliyetlerinden bir diğferi de hattatlıktır. Ailenin hatla uğraşan ilk üyesi Şeyhülislâm Mehmed Arif Efendi olmuş, talik hattıyla Kur'an-ı Kerim yazmıştır.¹³⁶ Mehmed Arif Efendi'nin mahdumu Sadullah Efendi de babası gibi hat sanatıyla uğraşmış, Neşet Efendi'den Farişi, Yesarî Esad Efendi'den talik hattı öğrenmiştir.¹³⁷

Ailenin hatla iştigal son üyesi Sadullah Efendi'nin torunu Mehmed Behcet Efendi'dir. Behcet Efendi büyükbabası Sadullah Efendi'den ve Yağlıkcızâde Abdülkadir Bey'den icazet almıştır.¹³⁸

7. Eserleri

Arabzâde Abdülvehhab Efendi'nin hadis usulü ile ilgili *Şerhu Usuli'l-Hadis li'l-Birgivi*¹³⁹ fıkıh usulü ile ilgili *Taliku'l-kulâde fi unuki men iştehere bi'l-bilade* adlı eseri bulunmaktadır.¹⁴⁰

Mehmed Arif Efendi'nin mahdumu Sadullah Efendi'nin tefsir-i şerif, cami-i sağır ve sair kitaplar yazdığı kayıtlıdır.¹⁴¹

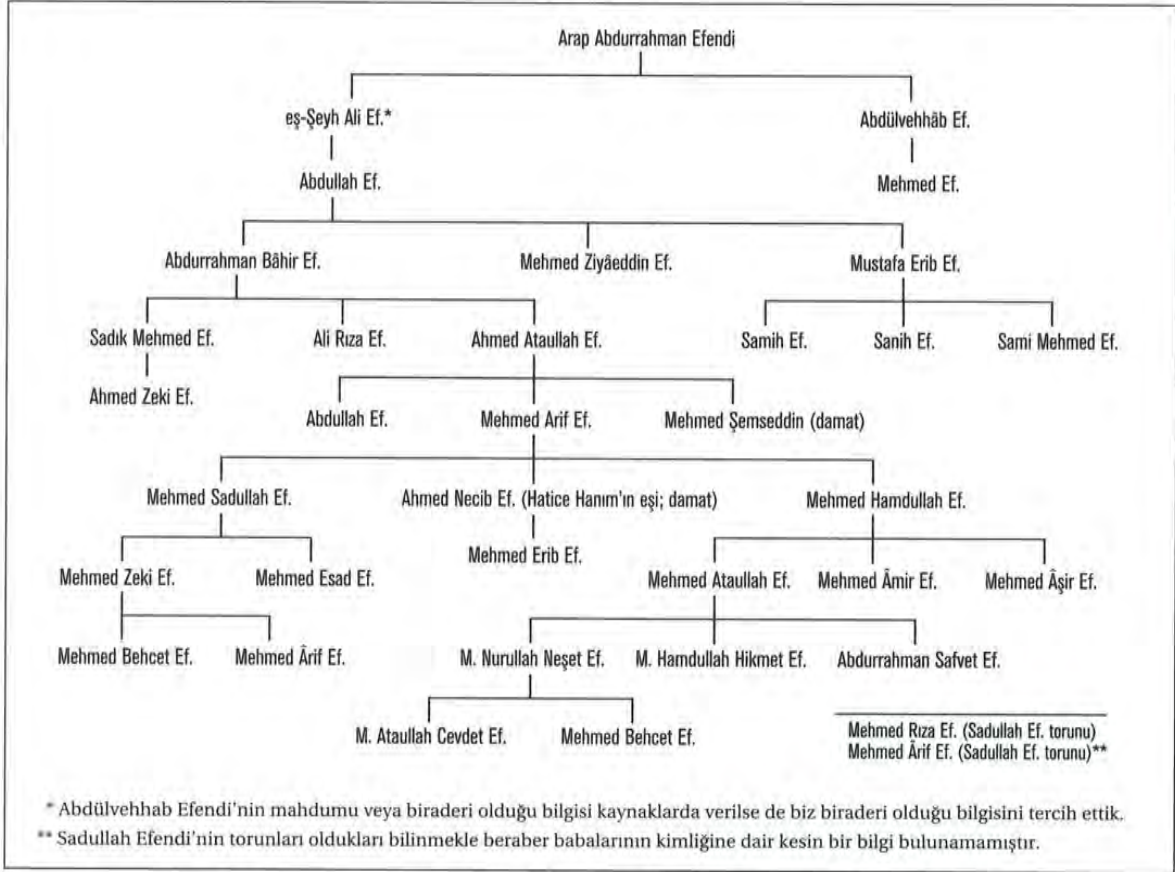
Mehmed Arif Efendi'nin fenn-i heyette reis, ilm-i hendese ve Macisti'de "sâni-i öklidis" olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁴²

Abdurrahman Bahir Efendi'nin mahdumu Mehmed Sadık Efendi'nin tıp ve fûnun gibi nücuma vakıf olduğu bilgisi verilmiştir.¹⁴³

8. Hazireleri

Arabzâde ailesine mensup ulemanın büyük bir kısmının mezarı Çemberlitaş'ta Sinan Paşa Medresesi içindeki hazirede bulunmaktadır.¹⁴⁴ Burada Abdurrahman Bahir Efendi¹⁴⁵ onun mahdumları Mehmed Sadık Efendi,¹⁴⁶ Ali Rıza Efendi,¹⁴⁷ Ahmed Ataullah Efendi,¹⁴⁸ Mehmed Sadık Efendi'nin oğlu Ahmed Zeki Efendi,¹⁴⁹ Ataullah Efendi'nin mahdumu Mehmed Arif Efendi,¹⁵⁰ onun çocukları Mehmed Hamdullah Efendi,¹⁵¹ Mehmed Sadullah Efendi¹⁵² ve Hatice Saide Hanım,¹⁵³ Sadullah Efendi'nin hanımı¹⁵⁴ ile oğulları Mehmed Zeki¹⁵⁵ ve Mehmed Esad¹⁵⁶ Efendiler, Mehmed Zeki Efendi'nin mahdumu Mehmed Behcet Efendi¹⁵⁷ medfundur. Ahmed Ataullah Efendi'nin müderris iken vefat eden oğlu Abdullah Efendi'nin mezarı Zeytinburnu'nda

Çamlık Mezarlığı'nda,¹⁵⁸ Hamdullah Efendi'nin mahdumu Mehmed Amir Efendi'ninki ise daha önce geçtiği üzere Hüdayı Tekkesi'ndedir.¹⁵⁹ Hamdullah Efendi'nin diğer oğlu Mehmed Ataullah Efendi Duvardibi'nde,¹⁶⁰ Mehmed Zeki Efendi'nin mahdumu Mehmed Arif Efendi ise Haydarpaşa'da medfundur.¹⁶¹

Ulema ailesi üyelerinin mezarlarının bir arada bulunması sadece Arabzâdelere mahsus bir durum değildi. Bir ulema ailesi olan Mirzâzâdeler de toplu

halde Karacaahmet Mezarlığı'nda Mirzâzâdeler sofasına defnedilmiştir.¹⁶²

Burada zikredilmesi gereken bir konu da, Arabzâde ailesine mensup ulemanın yarıdan fazlasının isminin Mehmed olmasıdır. Ailenin Şeyhülislâmlık makamına yükselen ikinci ferdi Mehmed Arif Efendi'den itibaren Abdurrahman Safvet Efendi dışında doğan bütün çocuklara ilk isim olarak Mehmed adı verilmiştir. Bu durum Hz. Muhammed'e duyulan saygının bir göstergesi olmalıdır. Nitekim ben-

zer bir hadise bir ulema ailesi olan Mirzâzâdeler için de geçerlidir. Bu ulema ailesinde de doğan çocuklara çoğunlukla Mehmed ve Mustafa ismi verilmiştir. Ulema'nın çocuklarına Mehmed ve Mustafa isimlerini koyması onların sünnete ve Hz. Peygamber'e olan bağlılıklarıyla izah edilmiştir.¹⁶³ 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı uleması arasında kullanılan en yaygın isim Mehmed idi.¹⁶⁴

Sonuç

Arabzâde ailesinden hareketle yaptığımız bu çalışmada ulaştığımız sonuçlardan birincisi, aile üyeleri arasında ilmiye sınıfına dahil olmanın bir gelenek haline geldiğidir. Bu durumda İstanbul'da doğmaları, İstanbul medreselerinde eğitim almaları kadar, bir ulema ailesine mensup olmaları ve bunun neticesinde gördükleri himaye ile diğer ulema aileleri ile yaptıkları evliliklerin etkisi önemlidir. Ulemanın sosyal konumu itibarıyla toplumda gördüğü saygı, gelir kaynaklarının düzenliliği, mallarının müsadere edilememesi ve katledilmemeleri gibi durumlar da Arabzâdelerin ilmiye silkini seçmesinde etkili olmuş olmalıdır. Modernleşme döneminde ulemanın eğitim ve yargı alanındaki etkinliğinin azalmaya başlamasıyla, gelenekte bir farklılık görülmeye başlanmış. Aile üyeleri medrese tahsili dışında yeni açılan mekteplerde de eğitim almışlar. Kadılık ve müderrislik yanında yeni kurulan mahkemelere ve bürokrasiye de intikal etmişlerdir. Bütün bunlar olurken geleneği tamamen bozmamışlar ve ulema sınıfına mensubiyetlerini de devam ettirmişlerdir.

Arabzâde ailesine mensup ulema sadece ilmiye tarafında vazife almakla kalmamış, aynı zamanda tasavvuf ve tarikatlarla de münasebette bulunmuş,

müderris ve kadı olarak devlet hizmetini yürüttükleri gibi çeşme, mektep gibi vakıflar da yapmışlardır. Ayrıca eserler telif etmişler, edebiyat ve sanatla da uğraşmışlardır. Hayattayken birbirleri ardına ilmiye sınıfının en önemli mevkilerini işgal ettikleri gibi öldüklerinde de aynı hazireye gömülmüşlerdir.

Dipnotlar

- 1 Şeyhi Mehmed Efendi, *Vakâ-yi Fuzala*, nşr. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, IV, s. 90; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Matbaa-i Amire, 1311, III, s. 405.
- 2 Ali Efendi Abdülvehhab Efendi'nin mahdum veya biraderi olarak geçmektedir. Bkz. Süreyya, *a.g.e.*, III, s. 320.
- 3 Şeyhi, *a.g.e.*, IV, s. 91.
- 4 Şeyhi, *a.g.e.*, IV, s. 91; Süreyya, *a.g.e.* III, 405. Bu kaynaklarda kabrinin Hz. Osman (r.a) civarında olduğu bilgisi de verilmiştir.
- 5 Şeyhi, *a.g.e.*, IV, s. 550; Süreyya, *a.g.e.*, III, s. 405.
- 6 El-Hac Hasan Efendi Sultanahmed Camii'nde vaizlik, Ayaşofya Camii'nde hatiblik yapmış, onun biraderi Mehmed Emin Efendi Sultanahmed Camii'nin imamlığında bulunmuştur. Bunlardan birinin mahdumu olan Tahir Efendi Ayaşofya'da mekteb hocalığı yapmış, bu aileden Hacı Mehmed Emin Efendi Sultanahmed Camii'nde imamlık vazifesini yerine getirmiştir. Onun mahdumu Mustafa Efendi ile yine aileden El-Hac Mustafa Efendi ise kadılık görevinde bulunmuştur. Mehmed Efendi Edirne'de Nakşibendi şeyhi olmuş, Salih Efendi Sultanahmed Camii'nin vaizliği yanında Huzur dersi mukarrirliği de yapmıştır. Bkz. Süreyya, *a.g.e.*, IV, s. 218.
- 7 Süreyya, *a.g.e.*, III, s. 320; Nuri Özcan, "Abdurrahman Bahir Efendi", *DLA*, c. I, (İstanbul 1988), s. 158; Gülsen Gökçay, *18. Asrın İlk Yarısında Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri*, Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Ekim 1964, s. 93.
- 8 *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*, nr. 626\1. Abdurrahman Bahir Efendi'nin babasının eş-Şeyh Ali Efendi olduğu bilgisi verilmiştir. Bkz. Süreyya, *a.g.e.*, III, s. 320; Özcan,

- a.g.m., I, s. 158; Gökçay, a.g.t., s. 93. Bu bilgi yanlış olmalıdır. Çünkü Arabzâde ailesine ait vakfiyede eş-Şeyh Ali Efendi Bahir Efendi'nin dedesi olarak kaydedilmiştir.
- 9 Süreyya, a.g.e., III, s. 320.
- 10 Gökçay, a.g.t., s. 93.
- 11 Sahhâflar Şeyhizâde Seyyid Mehmed Esad Efendi, *Vak'anüvis Es'ad Efendi Tarihi*, nşr. Ziya Yılmaz Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, s. 564.
- 12 Gökçay, a.g.t., s. 94-95.
- 13 Süreyya, a.g.e., III, s. 190-191.
- 14 Süreyya, a.g.e., III, s. 320.
- 15 Süreyya, a.g.e., III, s. 477.
- 16 Mehmet İpşirli, "Arabzâde Ataullah Efendi", *DİA*, c. III, (İstanbul 1991), s. 331.
- 17 Müstakimzâde Süleyman Sadeddin, *Devhatü'l-meşayih*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978, s. 109.
- 18 Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, II, s. 561.
- 19 Öztuna, a.g.e., II, s. 642.
- 20 Süreyya, a.g.e., III, s. 190-191.
- 21 Süreyya, a.g.e., III, s. 477.
- 22 Müstakimzade, a.g.e., s. 120-122; Süreyya, a.g.e., s. III, s. 270; Mehmet İpşirli, "Arabzâde Mehmed Arif Efendi", *DİA*, c. III, (İstanbul 1991), s. 381; Arzu Güldöşüren, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Tarik Defterlerine Göre İlmîye Ricâli*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, s. 121.
- 23 Güldöşüren, a.g.t., s. 524.
- 24 Süreyya, a.g.e., III, s. 168.
- 25 Süreyya, a.g.e., III, s. 23; Güldöşüren, a.g.t., s. 439-441.
- 26 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hatatlar*, MEB, İstanbul 1970, s. 614.
- 27 Uriel Heyd, "III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması", çev. Sami Erdem, *Dergah*, sy. 82, (Aralık 1996), s. 18-19.
- 28 Süreyya, a.g.e., II, s. 245; Güldöşüren, a.g.t., s. 271-273.
- 29 Süreyya, a.g.e., IV, s. 544.
- 30 Süreyya, a.g.e., IV, s. 701.
- 31 Mehmed Arif Efendi'nin mahdumlarından müderris Mehmed Esad Efendi'nin 1218\1803'de vefat ettiği bilgisi verilmiştir. Bkz. Süreyya, a.g.e., III, s. 270. Bu bilgi yanlış olmalıdır. Çünkü Mehmed Esad Efendi'nin Arabzâde Haziresi içinde yer alan mezar taşında babası Sadullah Efendi olarak gözüktüğü gibi ölüm tarihi de 1318\1900 olarak kayıtlıdır.
- 32 Süreyya, a.g.e., II, s. 428-429; Güldöşüren, a.g.t., s. 583-586.
- 33 Süreyya, a.g.e., III, s. 482; Güldöşüren, a.g.t., s. 126-128.
- 34 BOA, DVN.MHM. 30\96.
- 35 BOA, MKT.MHM. 291\75.
- 36 Süreyya, a.g.e., III, s. 292; Güldöşüren, a.g.t., s. 89-90.
- 37 Güldöşüren, a.g.t., s. 122-123.
- 38 Öztuna, a.g.e., II, s. 561.
- 39 Güldöşüren, a.g.t., s. 226-228.
- 40 Süreyya, a.g.e., II, s. 31; Güldöşüren, a.g.t., s. 160-161.
- 41 Süreyya, a.g.e., III, s. 278; Güldöşüren, a.g.t., s. 92-93.
- 42 Mehmed Rıza Efendi, Halil Hamid Paşazâde Ataullah Bey'in oğlu ve Arabzâde Hamdullah Efendi'nin kerimezâdesi olarak kayıtlıdır. Bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 1988, III, s. 1468.
- 43 *İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi*, Ulema Sicil Dosyası nr: 420; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1996, III, s. 292; Güldöşüren, a.g.t., s. 411-412.
- 44 Güldöşüren, a.g.t., s. 91-92; 118.
- 45 Güldöşüren, a.g.t., s. 372-373.
- 46 BOA, DH.SAİD. 1.
- 47 BOA, DH.SAİD. 49; 201.
- 48 BOA, DH.SAİD. 168.
- 49 BOA, DH.SAİD. 70.
- 50 BOA, DH.SAİD. 132; 134.
- 51 Madeline C Zilfi, *The Politics Of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis 1988, s. 47.
- 52 David Kushner, "Career Patterns Among the Ulema in the Late Nineteenth And Early Twentieth Centuries", *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, 31 Ekim-3 Kasım 1989, TTK Basımevi, (Ankara 1994), s. 166-168.
- 53 Kushner, a.g.m., s. 168.
- 54 Colin Imber, *Şeriatın Kanunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s. 14.

- 55 Kushner, a.g.m., s. 167.
- 56 Müstakimzade, a.g.e., s. 121.
- 57 İnal, *Hattatlar*, s. 614.
- 58 İnal, *Hattatlar*, s. 14-23.
- 59 Atabey Kılıç, *Mirzâzâde Ahmed Neyli ve Divanı*, Kitabevi, İstanbul 2004, s. 35-45
- 60 Kushner, a.g.m., s. 167.
- 61 Kılıç, a.g.e., s. 21.
- 62 Kılıç, a.g.e., s. 31.
- 63 Mehmet İpşirli, "Şeyhülislâm Minkarizâde Yahya Efendi", *Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan*, ed. Zeynep Tarım Ertuğ, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 237.
- 64 Faruk Bilici, "Büyük Bir Şeyhülislâm Ailesinin Son Halkası: Dürrizâde Abdullah Beyefendi", *Bekir Kütükoğluna Armağan*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 308-309.
- 65 Kushner, a.g.m., s. 170.
- 66 Imber, a.g.e., s. 25.
- 67 Imber, a.g.e., s. 14
- 68 Yaşar Sankaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 76-77.
- 69 Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, Birey Yayınları, İstanbul 2004, s. 259-260.
- 70 Cihan, a.g.e., s. 261-262.
- 71 Kushner, a.g.m., s. 170.
- 72 Hans Georg Mayer, "İctimai Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Ulema-Meşayih Münasebetleri", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, IX_4, (İstanbul 1980), s. 58. Meşhur Bayrami şeyhi Muhyiddin Mehmed İskilibî'nin oğlu Ebussuud Efendi, Halvetî şeyhleri yetiştirmiş bir aileden gelen Seyyid Feyzullah Efendi ve Uşşakî tarikatının piri Şeyh Hüsameddin Hasan Uşşakî'nin üç oğlu ilmiyeye intisab edenlerdendir.
- 73 Mayer, a.g.m., s. 56.
- 74 Süreyya, a.g.e., III, 477.
- 75 Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, Kitabevi, İstanbul 2006, III, s. 45. Burada Nazif Efendi adlı birinin garezile şeyhliğinin kaldırıldığı bir süre sonra mağduriyetinin anlaşılmasıyla şeyhliğinin iade edildiği bilgisi de kayıtlıdır.
- 76 Hasan Kamil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi ve Celvetiye Tarikati*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 266.
- 77 Ahmed Vasif Efendi, *Mehâsinü'l-âsar ve Hakâikü'l-ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1978, s. 178.
- 78 Vasif, a.g.e., s. 276.
- 79 Süreyya, a.g.e., III, s. 168.
- 80 M. Cemal Öztürk, "Hazret-i Hüdâyî Âsitânesi'nin Hazîresini Ziyâret", *Aziz Mahmud Hüdâyî Uluslar arası Sempozyum Bildirileri* 20-22 Mayıs 2005, II, s. 447.
- 81 Süreyya, a.g.e., III, 168; 292. Amir Efendi'nin mezar taşında; Fukara-yı Tarikat-ı Aliyye-i Celvetiye'den sabıka Rumeli Kadıaskeri merhum Arabzâde Mehmed Amir Efendi ruhiçün Rızaenlillah el-fatıha 1288_1874 yazmaktadır. Bkz. Öztürk, a.g.m., s. 447.
- 82 Madeline Zilfi, "Elite Circulation in The Otoman Empire: Great Molas of the Eighteenth Century", *JESHO*, XXVI\III, (1983), s. 351.
- 83 İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, s. 338.
- 84 Vakfiyeleri için bkz. *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*, 626\1.
- 85 Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayınları, İstanbul 2003, s. 81.
- 86 İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, Maarif Matbaası, İstanbul 1943, I, s. 318; Gökçay, a.g.t., s. 95.
- 87 BOA, EV.d 20789.
- 88 Zilfi, a.g.m., s. 350-351.
- 89 Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 26.
- 90 Cahid Baltacı, *XV. XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s. 28.
- 91 Güldöşüren, a.g.t., s. 91.
- 92 Güldöşüren, a.g.t., s. 127.
- 93 Güldöşüren, a.g.t., s. 226.
- 94 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 84-85.
- 95 Mehmet İpşirli, *XVII. Yüzyıl başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğunda Kadı'askerlik Müessesesi*, Basılmamış Doçentlik Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1982, s. 47-50.
- 96 Mehmet İpşirli, "Kazasker", *DİA*, c. XXV, (İstanbul 2001), s. 141.

- 97 Güldöşüren, a.g.t., s. 89.
98 Güldöşüren, a.g.t., s. 91.
99 Güldöşüren, a.g.t., s. 127.
100 Güldöşüren, a.g.t., s. 227.
101 Güldöşüren, a.g.t., s. 373.
102 Güldöşüren, a.g.t., s. 273.
103 Güldöşüren, a.g.t., s. 585.
104 Güldöşüren, a.g.t., s. 68-71.
105 Cahid Baltacı, "Arpalık", *DİA*, c. III, (İstanbul 1991), 392.
106 Güldöşüren, a.g.t., s. 90, 93, 128, 161.
107 Güldöşüren, a.g.t., s. 227, 272,273, 440,584, 585.
108 Gökçay, a.g.t., s. 93-94.
109 Fahri, Unan, "Osmanlı İlmiye Tarikinde Pâyeli Tâyinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı", *Belleten*, LXII\233, (Ankara 1998), s. 46.
110 Güldöşüren, a.g.t., s. 89, 91, 92, 127, 160, 161, 226, 227, 373, 412.
111 Güldöşüren, a.g.t., s. 127, 160, 372, 412, 584.
112 Baltacı, a.g.e., s. 29-30.
113 Güldöşüren, a.g.t., s. 89, 92, 160, 226, 227.
114 Güldöşüren, a.g.t., s. 89.
115 Unan, a.g.m., s. 49.
116 Güldöşüren, a.g.t., s. 89, 128, 161, 227, 412, 584, 585.
117 Güldöşüren, a.g.t., s. 273.
118 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 106.
119 Yılmaz, a.g.e., s. 60.
120 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1993, II, s. 694.
121 BOA, İrade-i Dahiliye, 52\39635.
122 DH.SAİD. 49; 201.
123 DH.SAİD. 168.
124 DH.SAİD. 1.
125 DH.SAİD. 132; 134.
126 DH.SAİD. 70.
127 BOA, İrade-i Dahiliye, 53/33818; A.MKT.MHM. 243_86
128 Özcan, a.g.m., I, s. 158.
129 Yılmaz Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul 1969, s. 3.
130 İnal, *Hattatlar*, s. 618.
131 *Râmiz ve Âdâb-ı Zurafa'sı*, haz. Sadık Erdem, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1994, s. 156.
132 Kılıç, a.g.e., s. 9.
133 Ali Fuat Bilkan, Yusuf Çetindağ, *Şeyhülislâm Şairler*, Hecce Yayınları, Ankara 2006, 165-166.
134 Bilkan, Çetindağ, a.g.e., s. 141-145.
135 Bilkan, Çetindağ, a.g.e., s. 71-72.
136 İnal, *Hattatlar*, s. 499.
137 İnal, *Hattatlar*, s. 614.
138 İnal, *Hattatlar*, s. 813.
139 *Süleymaniye Kütüphanesi*, Hamidiye, nr.783.
140 *Süleymaniye Kütüphanesi*, Fatih, nr. 5341.
141 İnal, *Hattatlar*, s. 618.
142 Vasıf, a.g.e., s. 266.
143 Süreyya, a.g.e., III, s. 190-191.
144 Burası bugün Balkan Türkleri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği'nin bahçesi içindedir.
145 Süreyya, a.g.e., III, s. 320'de 7 Receb 1159\26 Temmuz 1746'da öldüğü ve mezarının burada olduğu kayıtlıdır.
146 Hüvelbâki Sadr-ı Rumeli iken vedâ-yı alem-i fani eden merhum ve mağfurun leh Arabzâde Mehmed Sadık Efendi ruhu için el-fatiha 1200\1785-1786.
147 Sabika Yenişehir-i Fenâr kadısı merhum ve mağfur Arabzâde Ali Rıza Efendi ruhu için el-fatiha 1184\1770-1771; Süreyya, a.g.e., III, s.320'de Rebiülahir ayında öldüğü kaydedilmiştir.
148 Arabzâde el-Hac Ahmed Ataullah Efendi ruhuna fatiha 1199\1784-1785.
149 Sadr-ı rum-ı esbak merhum ve mağfurun leh Arabzâde Sadık Efendi hazretlerinin mahdumu mükerrerleri müderrisîn-i kirâm zevi'l ihtiramdan merhum ve mağfurun leh Ahmed Zeki 1225\1810-1811. Süreyya, a.g.e., III, s. 191'de 1218 Şevval\Ocak Şubat 1804'de vefat ettiği bilgisi verilmiştir.
150 Hüvelbâki Kudemâ-yı ulema-yı izamdan arif-i billah vâkıf-ı esrâr-ı ilah sabikan Şeyhülislâm ve Müftü'l-enâm Arabzâde el-Hac Mehmed Arif Efendi hazretlerinin pürfütuhlarına el-fatiha 1241\1825-1826. Süreyya, a.g.e., II, s. 270'de ayı ve günü 17 Şevval olarak verilmiştir.
151 Salisen sudur-ı vâlâ-yı Rumeli Şeyhülislâm-ı esbak Arabzâde Arif Efendizâde reisu'l ulema merhum ve mağfurun

leh Mehmed Hamdullah Efendi'nin ruhu şerifleri için rızaullahu teala fatiha 14 Z 1269\18 Eylül 1853.

- 152 Hüvelbâkî Şeyhülislâm-ı esbak Arabzâde Arif Efendi merhumun necl-i mükerremleri reisü'l-ulema sabıkan sadr-ı Rumeli merhum ve mağfur el-Hâc Mehmed Sadullah Efendi ruhuna fatiha 1259\1843-1844. Süreyya, *a.g.e.*, II, s. 23'de Ramazanın altısında öldüğü kayıtlıdır.
- 153 Hüvelbâkî meşâhir-i ulema-yi izamdan ve müfti'l-enâm merhum Arabzâde el-Hâc Mehmed Arif Efendi hazretlerinin kerime-i muhteremeleri muhderât-ı nisadan aliyyetu'n-neseb sahibü'l edeb ve'l haya merhume ve mağfûratu leha el-muhtac ila rahmetü rûbe-i kerim el-mevlâ Hatice Saide Hanumefendinin ruhu pakize-i pürnuruları için Allah rızası için fatiha fi 15 Muharrem 1282\10 Haziran 1865.
- 154 Hüvelbâkî Sadr-ı Rumeli esbak Arabzâde Sadullah Efendi halîlesi tacü'l muhderât vakîlü'l-mestûrât merhume ve mağfûrun leha ? kadın efendi ruhu için rızaullahul fatiha sene 1252\ 1836-1837.
- 155 Rumeli kadıaskeri sabık Arabzâde semahatlü Zeki Efendi hazretleri; Süreyya, *a.g.e.*, II, s. 429'da Üsküdar'da Duvar-dibinde medfun olduğu bilgisi verilmiştir. Bu bilgi yanlış olmalıdır.
- 156 Sadr-ı rum-ı esbak Arabzâde Arif Efendizâde Sadullah Efendi mahdumu müderrisin-i kirâmdan merhum ve mağfûrun leh Mehmed Esad Efendi ruhu için el-fatihâ fi 19 M 1318\19 Mayıs 1900.
- 157 Hüvelbâkî Rumeli kadıaskeri sabık Arabzâde Semahatlü Zeki Efendi hazretlerinin ? Mekke-i mükerreme payelülerinden el-Hac Mehmed Behcet Efendi'nin ruhu için fatiha 1278\1861-1862. Süreyya, *a.g.e.*, II, s. 31'de ölüm tarihi 1273\1856-1857 olarak kayıtlıdır.
- 158 Süleyman Berk, *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, s. 419.
- 159 Süreyya, *a.g.e.*, III, 292'de 1288\1871-1872'de vefat ettiği bilgisi verilmiştir.
- 160 Süreyya, *a.g.e.*, III, s. 482'de 3 Cemaziyelahir 1295\4 Haziran 1878'de vefat ettiği kayıtlıdır.
- 161 Süreyya, *a.g.e.*, III, s. 278'de 1305 Şabanında\Aralık- Ocak 1897-1898'de öldüğü zikredilmiştir.
- 162 Kılıç, *a.g.e.*, s. 60.
- 163 Kılıç, *a.g.e.*, s.161.
- 164 19. yüzyılın ilk yarısındaki ulemanın 628 tanesinin ismi Mehmed'dir. Bkz. Güldöşüren, a.g.t.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi; DVN.MHM. 30\96; MKT.MHM. 291\75; A.MKT.MHM. 243_86; İrade-i Dahiliye, 53/33818; DH.SAİD. 1; DH.SAİD.49; 201; DH.SAİD. 168; DH.SAİD. 70; DH.SAİD. 132; DH.SAİD. 134; EV.d 20789.

İstanbul Müftülüğü Şer'iyeye Sicilleri Arşivi Ulema Sicil Dosyası nr: 420.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 626\1 nr. defterin 337.sıra ve 451.sirasında kayıtlı vakfiye.

Araştırma Eserler ve İncelemeler

Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâikü'l-ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1978.

Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1996, I-V.

Baltacı, Cahid, *XV. XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.

_____, "Arpalık", *DİA*, c. III, (İstanbul 1991), s. 392-393.

Berk, Süleyman, *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.

Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.

Bilici, Faruk, "Büyük Bir Şeyhülislâm Ailesinin Son Halkası: Dürrizâde Abdullah Beyefendi", *Bekir Kütükoğluna Armağan*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 307-318.

Bilkan, Ali Fuat; Çetindağ, Yusuf, *Şeyhülislâm Şairler*, Hece Yayınları, Ankara 2006.

Cihan, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, Birey Yayınları, İstanbul 2004.

Güldöşüren, Arzu, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Tarik Defterlerine Göre İlimiye Ricalî*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.

Gökçay, Gülsen, *18. Asrın İlk Yarısında Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri*, Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Ekim 1964.

Heyd, Uriel, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması", çev. Sami Erdem, *Dergâh*, sy.82, (Aralık 1996), s. 17-19.

- Imber, Colin, *Şeriatın Kanunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Hattatlar*, MEB, İstanbul 1970.
- _____, *Son Asır Türk Şairleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 1988, I-IV.
- İpşirli, Mehmet, *XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadı'askerlik Müessesesi*, Basılmamış Doçentlik Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1982.
- _____, "Arabzâde Atullah Efendi", *DİA*, c. III, (İstanbul 1991), s. 331.
- _____, "Arabzâde Mehmed Arif Efendi", *DİA*, c. III, (İstanbul 1991), s. 331.
- _____, "Kazasker", *DİA*, c. XXV, (İstanbul 2001), s. 140-143.
- _____, "Şeyhülislâm Minkarizâde Yahya Efendi", *Mübahat S. Kütükoglu'na Armağan*, ed. Zeynep Tarım Ertuğ, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2006.
- Kara, İsmail, *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 2003.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayınları, İstanbul 2003.
- Kılıç, Atabey, *Mîrzâzâde Ahmed Neylî ve Divanı*, Kitabevi, İstanbul 2004.
- Kushner, David, "Career Patterns Among the Ulema in the Late Nineteenth And Early Twentieth Centuries", *Tanzimatın 150.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, 31 Ekim-3 Kasım 1989, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 165-171.
- Mayer, Hans Georg, "İctimai Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Ulema- Meşayih Münasebetleri", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, IX\4, (İstanbul 1980), s. 48-69.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Matbaa-i Amire, 1311.
- Müstakimzade Süleyman Sadedin, *Devhatü'l-meşayih*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978.
- Özcan, Nuri, "Abdurrahman Bahir Efendi", *DİA*, c. I, (İstanbul 1988), s. 158.
- Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya*, Kitabevi, İstanbul 2006, I-V.
- Öztuna, Yılmaz, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul 1969.
- _____, *Devletler ve Hanedanlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, I-V.
- Öztürk, M. Cemal, "Hazret-i Hüdâyî Âsitânesi'nin Hazîresini Ziyâret", *Azîz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri* 20-22 Mayıs 2005, I-II.
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1993, I-III.
- Râmiz ve Âdâb-ı Zurafa'sı*, haz. Sadık Erdem, Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1994.
- Sahhâflar Şeyhizâde Seyyid Mehmed Esad Efendi, *Vak'anüvis Es'ad Efendi Tarihi*, nşr. Ziya Yılmaz, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000.
- Sarıkaya, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 1991.
- Şeyhi Mehmed Efendi, *Vakâ-yi Fuzala*, neş. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Tanışık, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri*, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.
- Unan, Fahri, "Osmanlı İlmîye Tarikinde Pâyeli Tá'yinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı", *Bellekten*, LXII\233, (Ankara 1998), s. 41-64.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988.
- Yılmaz, Hasan Kamil, *Aziz Mahmud Hüdayi ve Celvetiye Tarikati*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.
- Zilfi, Madeline C., *The Politics Of Piety: the Otoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis 1988.
- _____, "Elite Circulation In The Otoman Empire: Great Molas of the Eighteenth Century", *JESHO*, XXVI\III, 1983, s. 318-364.